

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית | אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

לעולם לא תצעדי לי לבד

קריאה בין תחומית ביצירות ספרות
מתכנית הלימודים לבית הספר העל-יסודי
הממלכתי והכללי

עריכה מזל קאופמן | הגר אור
הפקה רביב תורג'מן
רישומים רחל דנה פרוכטר
עיצוב גרפי גלית סבג "טו דו דיזיין"
הוצאה לאור גף פרסומים, משרד החינוך
© כל הזכויות שמורות למשרד החינוך
ירושלים תשע"ג - 2012

תוכן העניינים

ד"ר אסנת בר-און וחגית עגור הלוי:

אם אתה לא נגד - אתה בעד

הצעה לדיון ספרותי-אזרחי ב"בוקר חום" מאת פרנק פבלוף / 7 /

ד"ר רבקה ברגר:

שילוב ספרות ופסיכולוגיה בהוראת ספרות בשיטת קובובי - ספרותראפיה / 19 /

ד"ר שלמה הרציג:

"ונפקחו עיניכם והייתם כאלוהים, יודעי טוב ורע":

מקורות תשתית מקראיים ומשמעותם בנובלה אחת של א.ב. יהושע / 35 /

אדר כהן:

שתי קריאות אזרחיות ב"שליחותו של הממונה על משאבי אנוש" לא.ב. יהושע / 45 /

ד"ר יאיר מימון:

"על אשר אמצא מרגוע בכתבי"

כתיבת סיפור חיים כההליך טיפולי בנובלה "בדמי ימיה" מאת ש"י עגנון / 49 /

אורנה בראזני:

בקריאה אחרת

מבט על תכנית הלימודים בספרות לחטיבה העליונה מהיבטים מגדריים / 69 /

ד"ר שי רודין:

פסיכה מודרנית, היבטים מגדריים ומיתיים בהבניית דמותה של קאטרינה

עיון בנובלה "קאטרינה" מאת אהרן אפלפלד / 97 /

מזל קאופמן:

"ארבע גמדים שעולים בסולם שלי בלי נעליים"

עיון ביסודות מיתיים ואגדתיים ברומאן "שום גמדים לא יבואו" מאת שרה שילה / 117 /

“על אשר אמצא מרגוע בכתבי” - כתיבת סיפור חיים כתהליך טיפולי בנובלה “בדמי ימיה” מאת ש״י עגנון

ד״ר יאיר מימון, מדריך מחוזי להוראת ספרות

05

“Story gives us lived experience in its purest and rawest form. Story gives us the real context within which a thing needs to be seen to understand it effectively.

Meaning is not necessarily evident in the experience itself, but it becomes much more so when we tell a story about the experience. Story provides the parts: motifs, plot, connections, feelings- that make understanding and meaning possible. Story is a valuable and essential, form of knowing, a system of meaning making to learn what is unique to some and universal to others and how both are part of dynamic, interacting whole” (Atkinson).¹

א

בפסיכולוגיה הולכת ומתחזקת התפיסה הרואה בסיפורים מפתח להבנת חיי האדם.² תפיסה זו נשענת על הנחת היסוד שלטקסט הספרותי יש איכויות תרפויטיות אימננטיות, שיכולות לצאת מן הכוח אל הפועל, בין היתר, באמצעות הכללת כתיבה וקריאה בתהליך טיפול. ניתן להבחין בין שתי מגמות מרכזיות המשתמשות בסיפור לצרכים טיפוליים. גישה אחת, הביבליותרפיה, בוחרת סיפורים שכתבו יוצרים שונים ומשתמשת בהם לטיפול בבריאות נפש האדם. גישה אחרת, הכתיבה-תרפיה, שייכת לפסיכולוגיה הנרטיבית וטוענת שהסיפור צריך להיכתב על ידי המטופל עצמו מפני שהמציאות איננה אובייקטיבית, אלא כל אדם בורא אותה במחשבתו. במילים אחרות, סיפור חיינו הוא סיפור סובייקטיבי שאנו מספרים לעצמנו אודות מהלך חיינו ומשמעותם. לכן כתיבת סיפור חיינו, איתור קשייו, הסילופים והחלקים ההרסניים בו ובהמשך היכולת לבנות סיפור חיים חדש וטוב יותר, הם העומדים בבסיס המהלך הטיפולי.

על חשיבות הכתיבה והקריאה של סיפור חיים בתהליך טיפול עמדו כבר חוקרים רבים: ספנס (1982)³ טען כי ה'אמת' המתהווה בטיפול באמצעות כתיבה איננה אלא אמת סיפורית שלאורה מצטיירים מחדש חיינו של המטופל באורח עקבי יותר, מספק יותר ומועיל יותר מכפי שנצטיירו בסיפור הקודם. דרך תהליך של יצירת סיפור אנו הופכים מודעים וערניים לחיינו. סיפור עושה את הנרמז לברור, את הנסתר לגלוי, את המבולבל לבהיר ומעניק צורה לאמורפי. פנבקר וגלסר (1988)⁴ סברו שכאשר האדם מנסח את סיפור חיינו הוא יכול להגיע לתובנות חדשות באשר ל"עצמי" האמתי שלו. הסיפור עשוי להביא את המספר להתעמת עם מחשבות, עם רגשות ועם דימויים שעד עתה הדחיק, וכעת הוא מעלה אותם בגלוי על הכתב. מצגר (1992)⁵ טענה שסיפורי חיים נושאים עמם את חוכמת ניסיון החיים. בני האדם נוטים להפוך את חוויותיהם לסיפור מכיוון שהסיפור מקנה משמעות, ומשמעות מאפשרת ליצור ארגון וסדר בחיי היומיום. המשמעות היא הגרעין של תהליך הכתיבה והיא נשמת סיפורו של הסיפור. כאשר אנו כותבים את סיפור חיינו אנו נעשים מודעים לגבי משמעותם וייחודם.

בספרו "The stories we live by" מסביר מק'אדמס (1993)⁶ את מקומה האינהרנטי של יצירת הזהות בתוך סיפור החיים, וכך הוא כותב: "אם ברצונך להכיר אותי, עליך להכיר את הסיפור שלי, שכן הסיפור שלי מגדיר אותי. ואם אני רוצה להכיר את עצמי, להשיג תובנות אל תוך המשמעות של חיי, הרי שאז גם אני חייב להכיר את הסיפור שלי. עלי לראות באופן מפורט את הנרטיב של עצמי - המיתוס האישי, שאותו חיברתי, אפילו באופן בלתי מודע, לאורך מהלך חיי. זהו סיפור שאני מוסיף לחדש ולספר לעצמי (ולעתים לאחרים) ככל שחיי נמשכים".⁷

מק'אדמס סבור שהסיפור האישי הוא סיפור מסוג מיוחד שכל אחד מאתנו מבנה באופן טבעי על מנת לצרף יחדיו חלקים שונים של ה"עצמי" לכדי שלם. ככל סיפור, יש בסיפור האישי התחלה, אמצע וסוף, המוגדרים בהתאם להתפתחות העלילה והדמות. הסיפור האישי הוא אקט של יצירה שרוקם אינטגרציה של העבר כפי שאנו זוכרים אותו, ההווה כפי שאנו תופסים אותו והעתיד כפי שאנו צופים אותו, כמו כן הוא מבטא את הייחודיות של כל אדם ואדם - "you to unique is myth Your".

קמפבל (1998)⁸ טענה שמשמעות הכתיבה של סיפור חיים עשויה להתגלות גם באמצעות הקריאה. כלומר הכותב, שכתב את סיפור חייו, מקיים דיאלוג המושתת על יחסי גומלין עם הטקסט הכתוב באמצעות קריאתו. כאשר אדם משחזר את סיפור חייו באמצעות כתיבה וקריאה נרקם נרטיב. הנרטיב מסייע בהגדרת זהותו של האדם ועשוי ליצור בעבורו חוויה של רציפות ב"עצמי" דרך הסיפור. קמפבל הציגה את הקריאה כפעילות שיכולה לשנות את חווית הכותב לא רק ביחס לעצמו, אלא גם ביחס לזולתו.

ב

בנובלה "בדמי ימיה" (1923)⁹ בוחרת תרצה המספרת לסיים את סיפורה האוטוביוגרפי בגילוי מעשה כתיבתה: "בחדרי בלילות בעשות אישי את מלאכתו ואירא פן אפריע אותו ממעשהו ואשב בדד ואכתוב את זכרונותיי. יש אשר אמרתי על מה כתבתי את זכרונותיי, מה החדשות אשר ראיתי ומה הדברים אשר יש עמי להודיע אחרי? ואומר על אשר אמצא מרגוע בכתבי, ואכתוב ככל הכתוב בספר הזה" (נד). בסיום הסיפור תרצה תוהה מדוע מצאה לנכון לכתוב את זכרונותיה? מה הניע אותה לשבת בודדה בחדרה בלילות ולשחזר את קורותיה מיום מות אמה? בספרו "פואטיקה" טען אריסטו כי משמעותה של יצירת ספרות עשויה להתגלות מתוך אופן כינונה על ידי היוצר, כלומר - במבנה שלה.¹⁰ סיומו של הסיפור "בדמי ימיה" מציע לקורא לבחון את משמעותו בהקשר טיפולי מפני שהחלטתה של תרצה לכתוב נובעת מתוך מצוקתה הנפשית בהווה, מתחושתה הקשה לפיה היא איננה מוצאת עוד טעם לחייה ומבקשת את נפשה למות. מדבריה עולה ההבחנה הברורה בין כתיבה כאמנות לבין כתיבה כמתן ביטוי ל"עצמי". מעצם אמירתה "על אשר אמצא מרגוע בכתבי" (שם) נובעת ההבנה שהמטרה בכתיבה היא התהליך הנפשי (פורקן רגשות, חקר ה"אמת" הנפשית, הגעה לתובנה ושינוי ה"עצמי") יותר מאשר התוצר הסופי שהוא הסיפור האומנותי.

כתיבת הזכרונות לא כיומן, אלא כסיפור חיים עלילתי הנע ב'טכניקה מדומה' של הארה לאחור, מן העבר אל ההווה ומתוך פרספקטיבה של הווה יוצרת מעין חתך עומק החושף את רובדי נפשה של תרצה. עולמה הנפשי נחשף בפניה לא רק מעצם מעשה הכתיבה, אלא גם מתוך מעשה הקריאה, מפני שכתובתה כרוכה בהכרח גם בקריאתה החוזרת ונשנית את האירועים המתוארים על ידה, על מנת להעניק להם סדר וארגון במסגרת עיבוד הסיפור העלילתי ועיצובו באמצעות המחבר.

תרצה כותבת וקוראת, קוראת וכותבת את סיפור חייה. ניסיונה לשחזר את חוויותיה באמצעות הכתיבה והקריאה יוצר סוג של קומוניקציה מתאימה לטיפול עצמי מתוך עמדה של הזדהות וריחוק (בעת ובעונה אחת) לצורך הסתכלות ובחינה מחודשת של החוויות. בדרך זו מתפתחת בה היכולת לבחון את עצמה כאובייקט וכסובייקט גם יחד.

במאמר זה אבקש להוכיח שכתבייתה של גיבורת הסיפור, איננה אומנותית או פואטית בלבד, אלא משמשת כאמצעי תרפויטי להתפתחותה האישית. במהלך חייה תרצה עושה שימוש רב בכתיבה ובקריאה ככלים תרפויטיים, וייתכן כי עובדה זו היא שמביאה אותה לידי החלטה לכתוב את סיפורה השלם. דרך כתיבת סיפורה האישי תרצה עושה למען עצמה את אשר עושה המטפל למען מטופלו - היא מבטאת את רגשותיה העמוקים ומבקשת להבין את משמעותם. כתיבתה עשויה להיחשב במובנים מסוימים לניסיון טיפולי בלתי מודע (מעין אוטו-טיפול) המשמש אותה למילוי צרכיה.

אם כן, מהי הכתיבה בעבור תרצה ובמה היא משרתת אותה כתרפיה? מדוע היא בוחרת לסיים את סיפורה האוטוביוגרפי דווקא בגילוי מעשה הכתיבה, וכיצד מכונן מעשה הכתיבה את משמעות הסיפור כסיפור של "טיפול"? לפני שאנסה להשיב על שאלות אלו לאור דברי החוקרים שצינתי בראשית דבריי, מן הראוי שאתייחס למה שנכתב עד כה במחקר בנושא הכתיבה של גיבורת הסיפור.

באנד (1971)¹¹ טען שפעילות הכתיבה של תרצה איננה פונקציונאלית כלל, אלא למעשה משמשת כמסגרת לעיצוב העולם הספרותי ביצירה ותו לא. לכתיבה אין משמעות פונקציונאלית מפני שלא ניתן לתקן באמצעותה מעשים שהיו. יש סיפור ויש עלילה. העלילה ניתנת לתיקון, אך הסיפור שהתרחש זה מכבר לא ניתן לתיקון. יומרתה של תרצה, המספרת הרומנטית, למצוא מרגוע באמצעות כתיבתה היא אירונית, משום שליצירה האומנותית אין כוחות של גאולה, ויתרה מכך היא עצמה אינה מבינה את המשמעות האמתית הנסתרת של סיפורה. צמח (1988)¹² התעלם ממעשה הכתיבה של תרצה בסיפור מאחר וייתכן וסבר שאין לו משמעות מיוחדת. הוא טען שתוצאה בדומה לאביה לא הייתה כלל אשת ספר מפני שעולם העיון היה זר לה לגמרי. בניגוד ללאה, אמה, ולעקביה שהיו אנשי ספר מובהקים, תרצה אינה נוטה לעולם הספר ויותר מכך נראה שהיא סולדת ממנו, לפיכך למעשה כתיבתה בסיוע הסיפור אין משמעות.

סוקולוף (1989)¹³ טענה שעגנון בחר בדמות של אישה כמספרת, המתארת את ימיה האחרונים של אמה, מאחר ולא יכול היה להביא את עצמו לכתוב באופן ישיר על מות אמו. ייתכן שבאמצעות קולה של תרצה ביקש עגנון באופן בלתי מודע לתת ביטוי לרגשות האשם המודחקים שהתנחלו בלבו בעקבות מותה של אמו.¹⁴ כך סלל לעצמו דרך קלה יותר להתעמת עם נושא טעון ורגיש זה.¹⁵ בנוסף לכך סברה שהכתיבה של תרצה היא סמל לאקט פמיניסטי המבטא את סירובה של האישה לקבל את גורלה המדוכא בחברה הגברית ואת פועלה האקטיבי והנמרץ למען שינוי. בהמשך לקריאה הפמיניסטית של סוקולוף את הנובלה טענה גולן (1990)¹⁶ שהכתיבה בסיפור נתפסת בצורה מורכבת: מחד, היא מהווה ביטוי לחולשה נשית ומאידך, היא משמשת אמצעי חשוב לרכישת כוח. תרצה מסוגלת לכתוב רק משום שהפנימה לתוכה את הלשון הגברית שקלטה ממורים גברים. מציאת קהל יעד עבורה מתאפשרת רק לאחר התערבות 'גברית' - התערבותו של המחבר המוציא את יומנה לאור, ובכך תורם בעקיפין להתבטאות פמיניסטית. בבחירתה בלשון הגברית הפנימה תרצה את מערכת הערכים הגברית הפטריארכלית, אך למרות זאת הצליחה באמצעותה לבטא חוויה נשית ולממש באופן בלתי מודע וחלקי משאלה פמיניסטית לפיה יש לשבור את הקונבנציות הספרותיות הנוקשות של מסורת הכתיבה העברית באשר לחלוקה הדכאנית של הקול הגברי לעומת הקול הנשי.

גינזבורג (1991-1992)¹⁷ סברה שכתבייתה של תרצה את סיפור התבגרותה, מתוך כאב וייסורים שעה שהיא הרה ועומדת ללדת, מאפשרת את לידת זהותה העצמאית כמספרת וכאם. הכתיבה מסמלת את ראשית דרכה הספרותית, אך היא גם מהווה אקט של היפרדות והינתקות מן האם כדי ליצור את הזהות האימהית של עצמה. בן-דב (1997)¹⁸ טענה שכתבייתה הזכרונות של תרצה היא דרך לסובלימציה. באמצעות הכתיבה תרצה מתעלת את

אכזבתה ותסכולה מחייה אל עבר האומנות במטרה להתחקות אחר האמת בקורות חייה ובקורות המקורבים לה ולמצוא שלוה ומנוחה לנפשה. במקום אחר (2006)¹⁹ הוסיפה שהכתיבה של תרצה היא המשך למעשה החיקוי שלה את אמה ואת בעלה. תרצה היא חקיינית מפני שבדומה ללאה ולעקביה-מזל גם היא יושבת בדד בחדרה ומתרכזת בכתיבים. אך בעוד שכתביה של האם עולים באש ומסמלים את דעיכתה לקראת מותה, הרי שכתביה של הבת ההרה והמנוסה מאפשרים לה ליצור את זהותה החדשה ולצעוד לעבר דרך חיים חדשה של כתיבה ומחקר.

ארבל (2006)²⁰ גרסה שלכתיבתה של תרצה ישנה משמעות פואטית ופסיכולוגית. במישור הפסיכולוגי סברה שהכתיבה היא תרפיה בעבור תרצה משום שהיא מאפשרת לה להיפרד מדמותה הנערצת של אמה, ובמישור הפואטי טענה שהכתיבה היא גם ביטוי להתפכחותה הקשה מן האשליה הרומנטית לפיה האמן יכול לכונן באמנותו עולם שלם והרמוני יותר.

מרבית החוקרים לא עמדו הלכה למעשה על התהליך הנפשי המצוי בתהליך הכתיבה של תרצה והסתפקו בהצגת הנחות כלליות. הטענה של באנד (1971)²¹ באשר לחוסר מהימנותה של תרצה איננה רלוונטית, מכיוון שבטיפול נפשי החוויה הנפשית הסובייקטיבית, הנחרטת בלבו של המטופל, היא המשמעותית, ולא ה'אמת' ההיסטורית האובייקטיבית שלה. בתהליך התרפויטי שתוצאה מבצעת על עצמה, החוויה הרגשית הסובייקטיבית הנחקרת על ידה, היא החשובה ולא האמת הביוגרפית-היסטורית שלה כפי שהיא עשויה להיתפס על ידי הקורא או מבקר הספרות. זאת ועוד, בניגוד לבאנד אני סבור שתוצאה היא מספרת מהימנה שבהווה מודעת לעצמה ולמציאות הסובבת אותה, אלא שמתוך רצון לבחון את האמת אליה הגיעה בחייה ולבדוק אפשרויות לתיקונה - היא חוזרת אל ראשית סיפורה וחוקרת אותו מנקודת המבט של הילדה הנאיבית שהייתה. היא מתארת תהליך של היוודעות עצמית וידיעה מאוחרת מתוך שחזור אי ידיעה מוקדמת. בשל רצונה להאזין לעבר ומתוך כך לבחון טוב יותר את משמעות חייה כאישה בוגרת בהווה, היא שבה אל רשמיה כילדה ומספרת אודותם בקולה של הילדה. כך נוצרים שני כתבים עם שני קולות (קול הילדה, קול האישה) המתלכדים לכתב אחד עם קול אחד - קולה של המספרת תוצאה.²² הכתב הספרותי הגלוי, שיוצר את השיח המודע, מכיל בתוכו את הכתב האנליטי (הטיפול) הסמוי שמסתיר את השיח הלא-מודע.

תרצה האישה יוצרת דו-שיח פסיכולוגי בין שני הקולות הקיימים בה באמצעות הכתיבה מתוך צורך בטיפול עצמי. שליטתה בשני סוגי השיח, בשני הקולות היא שמאפשרת לה לספר את זיכרונותיה באופן כנה. היא מודעת לפער בין סיפור הילדה התמימה לסיפור הנערה הבוגרת, ולכן, לעיתים, משתמשת בהומור עצמי ובאירוניה המעידים על כך. להלן מספר דוגמאות מתוך היצירה המחזקות את טענת:

1. כבר במשפט הפתיחה נחשפת האירוניה של תוצאה המספרת באמירתה הפשוטה לכאורה: "בדמי ימיה מתה אמי. כבת שלוש שנה ושנה הייתה אמי במותה. מעט ורעים היו ימי שני חייה" (ה). רק בדיעבד, בסיום הסיפור, מבין הקורא שהשנה האחת הופרדה משלושים השנים האחרות על ידי המספרת לא בכדי לציין את גיל האם, אלא כדי להדגיש את חשיבותה של השנה האחרונה בקורות חייה של הבת האומללה, שאמה זנחה אותה ומתה עליה בדמי ימיה. כמו כן רק בקריאה שנייה מבין הקורא את האירוניה הטמונה בביטוי המקראי הידוע "שני חייה", המיוחס לאם על ידי תוצאה הבוגרת, ומקפל בתוכו את הביקורת הסמויה של הבת על האם שחיה חיים כפולים ושקריים, "שני חיים": מחד, חיים גלויים לצד המשפחה (מינץ ותוצאה), ומאידך חיים נסתרים הרחק מהמשפחה (האהבה הסמויה למזל).

2. המשפט "פעמים הרבה פתחתי את הדלת למען תשאל מי בא. ילדות הייתה בי" (ה) - מביע את הלגלוג העצמי המר של תוצאה הבוגרת על הילדה התמימה שהייתה, שכל כך השתוקקה לתשומת הלב של אמה, בעוד שזו האחרונה הזניחה אותה ולא נענתה לצרכיה.

3. "ולא אדע במה ראיתי אות ותקווה. אולי משמרת האביב אשר שמה על לבה הפריחה ריח תקווה" (ו). תרצה האישה חומלת על הילדה העצובה שהייתה ומתוך כתיבתה מעניקה לה את האמפתיה שלא ניתנה לה על ידי הוריה. האירוע שחי בנפשה של הילדה שב ומתחייה באמצעות כוח המבע הספרותי שיוצר את ההזדהות עם הילדה ומאפשר את הפיצוי. בכך תרצה הופכת להיות אם של עצמה, שמבקשת להיענות לצרכי הילדה ולהשלים את התפקוד ההורי החסר שלא התקיים בילדותה. כמו כן, ייתכן שבדבריה נעוצה גם מורת רוח על הילדה שהתכחשה למציאות, שלא הישירה את מבטה אל נוכח האמת המרה לפיה ימיה של האם החולה ספורים.

4. "אז חשבתי כי עתידות איש ומעלליו על פי אחרים נחתכים" (כח) - בעוד שבעבר סברה תרצה כאמה, לאה, שחיי האדם נקבעים על פי רצונם של אחרים, הרי שבהווה היא יודעת שהאדם הוא אדון לגורלו ובכוחו לקבוע את עתידו. יכולתה של תרצה לכתוב משפט אירוני זה מעידה על המודעות למצבה בהווה, ואולי אף משקפת את השינוי שהחל להתרחש בקרבה בעקבות מעשה הכתיבה. עתה בהווה היא יודעת שהינה אדון לגורלה ושכוחה לשנות את מהלך חייה ועתידה.

5. "קמתי בבוקר ואלך קודרת בחמת רוחי. פעם שכבתי על המטה ופעם על מרבדי השתטחתי ורוח תעתועים תעתעני. רק לעת ערב שבה אלי מנוחתי **כאנשים נירווזים** המנמנמים כל היום ובערב יתעוררו" (כט). יכולתה של תרצה להשוות את התנהגותה להתנהגותם של אנשים נירוויים משקפת את מודעותה כאישה בוגרת שיש ביכולתה לאבחן את התנהגות הילדה שהייתה. אך לא רק לאבחן כי אם גם לטפל מפני שראייתה המפוכחת כבוגרת מאפשרת לה לעבד את רגשותיה הקשים מן העבר כילדה באמצעות הכתיבה. הכתיבה הופכת תרפויטית. תרצה יודעת שמות אמה בילדותה הוא האירוע המכונן של חייה, הוא המפתח הפסיכולוגי להבנת אישיותה בהווה ובו טמון יסוד הקונפליקט שבסיפורה האוטוביוגרפי. הבחירה שלה לפתוח את סיפורה דווקא בתיאור ימיה האחרונים של אמה איננה מקרית, אלא מכוונת ונעשית מתוך ידיעה שזו הסיבה לעלילה, שזו נקודת המוצא לכל מה שאירע לה אחר-כך. אף על פי שהאירוע שייך לעבר היא מבליטה אותו באופן משמעותי בכך שהיא מציבה אותו בפתח הסיפור ומקצה לו זמן מסופר ארוך יחסית לזמן הסיפור. יתרה מכך היא שבה אל האירוע מספר פעמים במהלך כתיבתה תוך שהיא קושרת אותו למצבה העגום בחייה הבוגרים: "ומדי תיסוב הדלת על צירה שאלתי מי בא? לבי נהפך עלי **וקולי כקול אמי בחלותה את חוליה**" (מט), "רגע הבטתי בפני אבי ורגע בפני אישי. ראיתי את שני הגברים ויהי עם לבי לבכות, **לבכות בחיק אמי**" (נג). עצם היכולת של תרצה להשוות בין מצבה בהווה לבין מצב אמה בעבר מצביעים על הקשרים הגלויים שהיא יוצרת בין האירוע המשמעותי מן העבר לבין ההתרחשויות בהווה. קשרים אלה מצביעים על מודעותה לסיפור המכונן של חייה - מות אמה.

דווקא בשל המודעות של תרצה לפערים הקיימים בין שני הקולות שבסיפורה (קול הילדה מול קול האישה, קול העבר לעומת קול ההווה) היא מוצאת בכתיבתה אמצעי שבעזרתו תוכל למלא את החסכים הללו ולאחד בין הקולות המנוגדים ליצירת "עצמי" שלם והרמוני יותר.

"ומה שלא יעשה השכל יעשה הזיכרון" (כח) - היא אומרת בהתייחסה לבנות הסמינריון, השוקדות על לימודיהן ונזקקות לזכרון (למידה בעל-פה על דרך השינון) אם לא קלט שכלן, אך מאמירה זו ניתן להקיש גם על יחסה אל הכתיבה וייעודה. כלומר בכתיבת סיפורה האוטוביוגרפי ובקריאתו תוכל תרצה לתקן את חייה בהווה דרך השלמת הפערים מן העבר וצמצומם. אך לא מדובר כאן בעיקר בפערים תודעתיים כפי שאצביע עליהם שונמי (1972)²³ אלא דווקא בחסכים נפשיים התובעים את סיפוקם. מילוי החסכים הנפשיים של תרצה יעשה

באמצעות הזכרון שמכיל את עקבות צרכיה הלא מסופקים של הנפש, וכך כתיבת הזכרונות והפיכתם לסיפור שלם תוכל להוביל לאיחוי חייה הנפשיים בהווה.

ג

הזיקה בין כתיבה לקריאה היא מוטיב מרכזי ב"בדמי ימיה" המתקיימת בעיקר בהקשר לדמויותיהם של לאה, עקביה-מזל ותרצה.²⁴ לאה מרבה לקרוא את סיפורי התורה ואף מקריאה אותם לבתה הקטנה. כמו כן היא קוראת את הספרים שמזל מביא לה ואת השירים שהוא מחבר למענה. עקביה-מזל, איש הרוח, כותב את ספר זכרונותיו, מחבר שירים, כותב את נוסח המצבה של לאה וחוקר את ההיסטוריה של האנשים בעירו. נמעניו משתנים: באמצעות כתיבת ספר הזכרונות ייתכן שביקש לתת ביטוי לכאבו האישי באשר לסיפור אהבתו הבלתי ממומשת ללאה. בכתיבת שיריו חשף את אהבתו העזה אליה כשעוד הייתה אפשרית "הן למענה כתבתי את שירי" (יא), ובכתיבת נוסח מצבתה הותיר חותם של זכרון לאהבתו האבודה. חקר ההיסטוריה של עירו לא נועד רק לאנשיה, קהל קוראיו הפוטנציאלי, אלא גם לעצמו - לרצונו להמשיך את דרכה של אמו אל חיק היהדות²⁵ ואולי גם לניסיונו הבלתי מודע להבין מדוע האנשים שבעירו קירבו אותו אליהם בתחילה "ובהיותו כאחד מהם חלק לבם ממנו" (לו).

באשר לתרצה, אני חולק על תפיסתו של צמח (1988)²⁶ לפיה, כאמור, תרצה לא הייתה אשת ספר, וזאת מהטעמים הבאים: ראשית, בפרשנותו לסיפור צמח אינו מתייחס כלל למשמעות גילוי מעשה כתיבת הזכרונות של תרצה בסיום הנובלה. שנית, טענתו של צמח נסמכת על ציטוטים בעיתיים מתוך הסיפור, שאמנם מראים כי תרצה שנאה את לימודיה בסמינר ולעתים מאסה בספריה, אך אינם לוקחים בחשבון את העובדה שהתנהגותה ההפכפכה הייתה אופיינית לנערה מתבגרת בגילה. בנוסף לכך צמח בחר להתעלם מהדוגמאות הרבות הקיימות בסיפור לפיהן נראה שהכתיבה והקריאה היוו חלק מרכזי ומשמעותי מעולמה הרוחני והנפשי של תרצה. מעבר לצורך בהרחבת השכלתה, תרצה השתמשה בכתיבה ובקריאה ככלים תרפויטיים למילוי צרכיה כפי שמעידות על כך הדוגמאות הבאות:

1. "והימים ימי קיץ, ילק הזהב יעוף והמיתו תגדל סביבותינו... ויש אשר נשמע בחדר קול דופק בלאט בהכות ילק הבית בפיו ובעץ. וירף ליבי פן אמות. כי קול מבשר מוות הקול הזה. בימים ההם החילתי לקרוא ביהושע ובשופטים, ובימים ההם מצאתי ספר מספרי אמי עליה השלום, ואקרא שתיים דלתות בספר, כי אמרתי אהגה את המילים אשר קראה אמי עליה השלום. ואשתומם כי הבינותי. אז החילתי קרוא בספרים ומדי קראי בספרים ראיתי כי ידועים הם לי. וכאשר יהיה הילד אשר שמע את אמו פועה ומצפצפת והכיר פתאום כי זה שמו כן היה עמי בקראי ספרים" (יב). תרצה מתחילה לקרוא בספרים בעקבות מות אמה כבר בשנת האבל הראשונה. לפיכך ניתן לומר שקיים קשר ישיר בין מות האם לבין החלטתה של הבת לקרוא ספרים. תרצה עושה זאת לא מתוקף היותה תלמידה, אלא מתוך תשוקה להכיר את האם ולגלות את עולמה הנסתר - עולם שלא נחשף בפניה בילדותה. כמו תינוק שכאשר הוא גדל, הוא מבין כי לרעש שבקע מפי אמו יש משמעות עבורו, כך גם תרצה שמתוך פעולת הקריאה מגלה לתדהמתה שהיא מבינה טוב יותר את עצמה דרך חקירת עולמה של האם. הקריאה בספרים בימי הקיץ הראשונים שלאחר מות האם, על רקע הארבה התוקף את הטבע ופחדיה הגוברים, מעידה על כך שלפעילות הקריאה יש תפקיד תרפויטי עבורה, שכן היא נועדה להפיג את חרדותיה. קולם המאיים של הצרצרים המכרסמים הם מטונימיה לעולם החיצוני, שהתאכזר לתרצה הילדה היתומה, בניגוד לקולה הרך של האם, המהדהד ועולה מתוך קריאת הספרים ומרגיע את הבת.

2. (א) "ויצר לי כי מנע ממני מלבוא בכתובים" (לח) - תרצה כותבת ללנדא, מחזרה הצעיר, מכתב סתמי וקריר מתוך רצון לצאת ידי חובה. זאת לאחר שקיבלה ממנו מכתבים רבים, עליהם לא השיבה. כאשר היא מפסיקה לקבל מכתבים מהעלם היא מצטערת על כך שלא תוכל להמשיך לכתוב לו. הכאב של תרצה על שאין לה למי לכתוב ילווה אותה גם בעת שהותה בביתה של מינטשי גוטליב ויתגלה בדבריה: "כלב אין בביתנו... ומכתבים אין כותב אלי. ומינטשי לא שעתה אלי ואל דברי" (מ). מינטשי לא שמה לב לצער הטמון באמירתה של תרצה. אמירה שיוצרת מעין הקבלה בין ה"כלב" לבין ה"מכתבים" - שני אמצעים שיש בכוחם להעניק מעט נחמה לנפש הילדה היתומה, אך אינם בנמצא.

(ב) "שלוש פעמים בשבוע למדתי עברית, יום למדתי מקרא, יום למדתי דקדוק ויום למדתי את מלאכת הכתיבה ויבאר לי סגל את הכתובים... ויספר לי דברים רבים וטובים אשר לא מצאתי בספרים... מכל ימי הלימוד אהבתי את יום הכתיבה" (כה).

שתי הדוגמאות מעידות שתרצה נמשכה באהבה אל מלאכת הכתיבה, מפני שיתכן שכבר אז באופן בלתי מודע קונן בה הצורך לפרוק את הכאב שבנפשה ולרפא את עצמה באמצעותה. כמו כן תרצה ראתה בקריאה בספרים דרך לחקירה עצמית. קריאתה המרובה בספרים מתאפיינת באקטיביות - קריאה פעילה של תהייה וחיפוש, לכן היא מתפעלת מדבריו של סגל המורה המשכיל, המספר לה "דברים טובים", שהיא עצמה חיפשה ולא מצאה בספרים.

3. "ויהי היום ואפגוש את לנדא בדרך. עיניו העמיקו לחיי שופו וריח בגדיו כריח הטבק הקר. ופניו כפני איש חולה. שבתי הביתה ואקח ספר, כי אמרתי אלמד ואפיגה את צערי" (לט).

תרצה, שאינה נענית לחיזוריו של לנדא, נחרדת ממראהו החולני ונגעלת מריח הטבק שעל בגדיו. מתוך הצורך להירגע, לבטא את צערה על לנדא ולדכא את תחושת האשמה שכוננה בה על שדחתה אותו, היא 'בורחת' אל עולם הדמיון באמצעות קריאה בספרים. היא מוצאת בקריאה כלי שבאמצעותו תפיג את פחדיה, תקל על מתחיה הנפשיים ותפרוק את צערה. הטבק, המסמל בסיפור את המוות ["מוות בטבק" (טו)], מוצג בניגוד לתחושת החיוניות של תרצה המתממשת באמצעות הקריאה.

4. "שלוש פעמים בא מכתב מאבי, וגם אני הרביתי לכתוב. כל מקום אשר מצאתי כרטיס מצויר שלחתי לאבי" (נ). לאחר נישואיה לעקביה-מזל חשה תרצה, הכלה הצעירה, צורך עז לכתוב לאביה שנתר בעיר. במקום להקדיש את הזמן להתייחדות עם בעלה הטרי, היא עסוקה בכתיבה לאביה. מעבר לקשר החם המשתקף בחליפת המכתבים בין האב לבת, נראה שהכתיבה מאותתת על המצוקה הנפשית בה הייתה שרויה תרצה, שכן בנווה הקיץ בכפר, היא מבינה עד כמה משמעותי, ואולי אף הרסני, פער הגילים בינה לבין עקביה-מזל. סביר להניח שהכתיבה באובססיביות לאביה נועדה להרגיע את עצביה ולהביא לשליטה טובה יותר בהתנהגותה בקרבת בעלה.

5. "מה אהבתי את ו' החיבור, תמיד שמחתי עליה. כאילו כל אשר אמר לי אבי המשך מהרהורי לבו הוא. לאמור בלבו דבר עמי תחילה ועתה פה אל פה" (כז). ציטוט זה מצביע על הקשר המיוחד, החם והאוהב שהיה קיים בין תרצה לאביה, קשר שראשיתו דיבור סמוי המתקיים בלב האב ואחריתו בדיבור גלוי החודר אל לב הבת (כפי שתרצה רואה זאת בעיניה). אך מעבר לכך ייתכן שאמירתה של תרצה באשר לחיבה השמורה עמה ל-ו' החיבור, מקפלת בתוכה את הצורך הנסתר לכתוב, שכן בבגרותה היא עתידה להשתמש בכלים הלשוניים, שרכשה באמצעות המורים הפרטיים ששכר לה אביה ולימודיה בסמינר, כדי לכתוב את סיפור חייה. לנדאו (1979)²⁷ טענה כי השימוש שעושה תרצה ב-ו' החיבור כחלק מן הלשון המקראית, נועד לעכב את

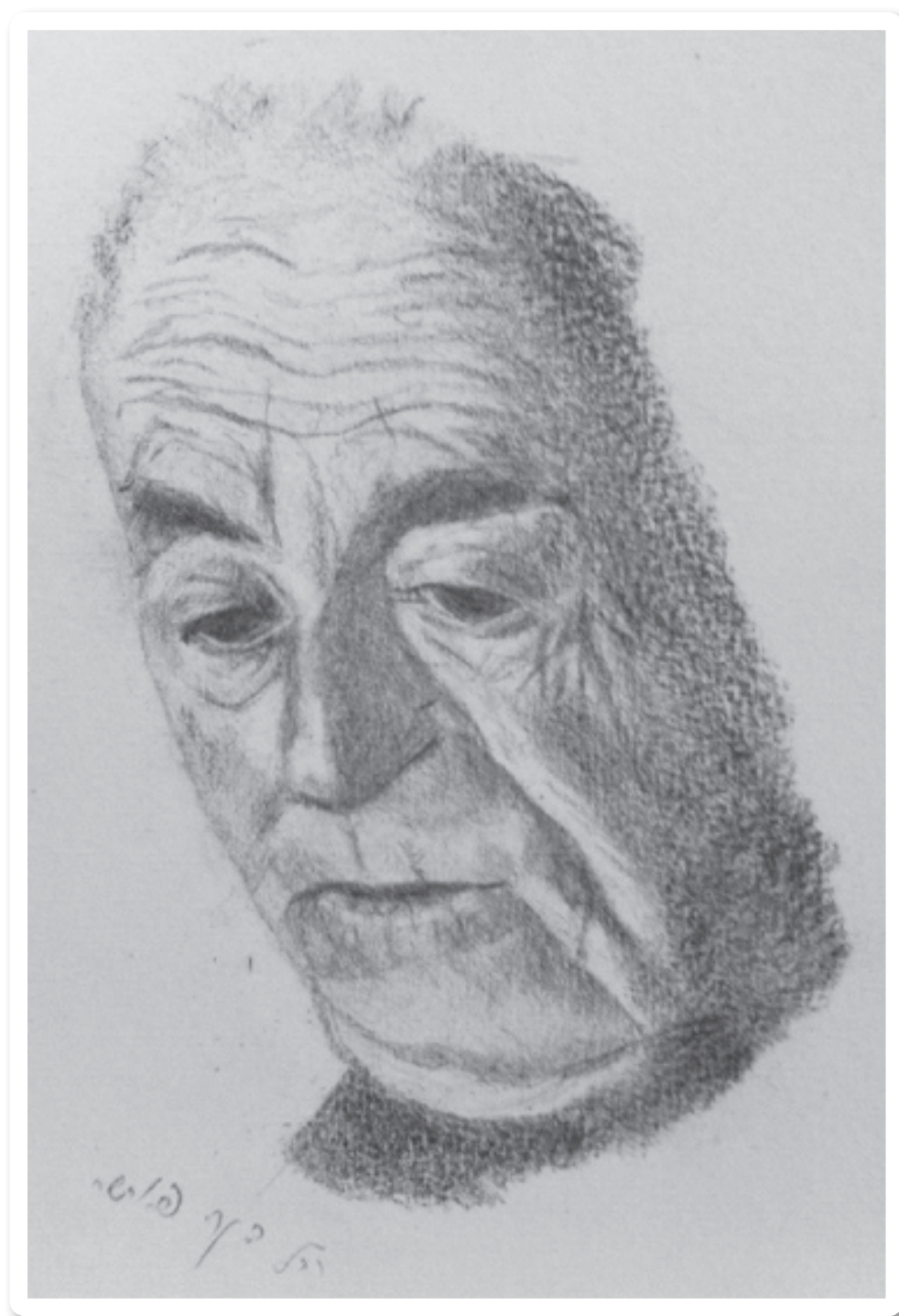
התפתחות העלילה ומתאים לתיאור זכרונות. צמח (1988)²⁸ הבחין במשמעות דומה הנוצרת כתוצאה מהשימוש בלשון המקרא, וסבר שתפקידה של ו' החיבור הוא לקשור את אירועי העבר אל ההווה. לדעתי, ניתן לומר יותר מכך - השימוש המרובה שעושה תרצה ב- ו' החיבור אינו נובע רק מהעובדה שהיא כותבת בלשון המקראית הטבעית לה, אלא משום שהוא מאפשר לה להשמיע את קולה הפנימי בזרימה אחת, בצורה פתוחה, בשטף ללא עכבות או הגבלות. חופש ספרותי זה בכתיבה, הדומה לדיבור החופשי בפסיכותרפיה, עשוי למלא עבורה את צרכיה הנפשיים שמקורם בחוויות מודחקות מן העבר. תרצה אמנם הפנימה את הסגנון המקראי, אולם יצרה מתוכו בעזרת עוצמתה הרגשית וכישרונה הספרותי, סגנון ספרותי חדש, שבניגוד לסגנון המקראי המצומצם והחסכני, הרחיבה והעשירה בו את הדיבור על חיי הנפש.

6. "ובצאתו לקחתי עט ודיו ונייר ואכתוב, ידיד נפשי לא אוכל לבוא היום אל היער כי צינה אחזתני. בעוד ימים אחדים אבוא אליך... ראשי היה חם, נעים היה החום, גם עיני קדחו, בערו בחוריהן, בכל זאת היה לבי טוב עלי, גם מחשבותיי נעמו" (מז-מח).

לאחר שתרצה חושפת בפני אביה את מעשה אירוסיה בסתר לעקביה-מזל, היא מתביישת מעצמה, נרעשת מעצם גילוי הסוד וחשה חרדה: "פתאום גנחתי מלבי ואתנודד" (שם). עם צאת אביה הנבוך והמפוחד מחדרה, היא מזדרזת לכתוב מכתב למזל. הכתיבה עוזרת לה להתמודד עם רגשותיה, ובעקבותיה חל שיפור במצב רוחה ואף בריאותה הפיזית מטיבה ומשתפרת למרות מחלת השפעת הפוקדת אותה.

7. "בעת ההיא טיהרו את הבית לחג הפסח. ואקח את הספרים הישנים מתוך הארון לשטוח אותם באוויר. וכל ספר אשר כריכתו הושחתה אמרתי אביאה אל הכורך" (מג). יחסה החיובי של תרצה לספרים בא לידי ביטוי בכך שהיא מבקשת לשמר אותם באמצעות כריכתם מחדש. הרצון לשמר את הספרים על אף הטרחה הכרוכה בדבר (הבאת הספרים לכורך ותשלום בעבור עבודתו), מעיד על חשיבותם בעיניה, ואולי גם על השימוש שהיא מבקשת לעשות בהם בעתיד.

הדוגמאות שהבאתי לעיל מוכיחות את טענתי לפיה תרצה השתמשה בכתיבה ובקריאה ככלים תרפויטיים. אלה כאמור, סייעו לה להתמודד עם רגשותיה בעתות של מצוקה ומשבר וברגעים של עצב וחרדה. דרכם היא גם יצרה דיאלוג פנימי בינה לבין עצמה ומתוך כך נתנה ביטוי לצרכיה. לאחר שאיששתי את טענתי, אשוב אל השאלה - מדוע תרצה כותבת את סיפורה האוטוביוגרפי? או במילים אחרות, אילו צרכים הייתה יכולה לספק עבור עצמה באמצעות הכתיבה?

| רחל דנה פרוכטר, רישום, ש"י עגנון, עפרון על נייר |

הכתיבה כאמצעי לעיבוד האבל על מות האם

מן הספרות העוסקת בהשפעת מותו של הורה על ילד, עולה ההסכמה הכללית לפיה לילדים אין את היכולת להתמודד ביעילות עם המוות. וולף (1973)²⁹ ציין שמבחינה קוגניטיבית, ילדים אינם מצליחים להבין את משמעותו המלאה של המוות. וולפנשטיין (1966)³⁰ ציינה שגם אם ילדים מבינים את משמעות המוות, הם אינם מסוגלים להתאבל רגשית ולחוות ממש את שחרור הכאב על מות ההורה האהוב. שמבו (1961)³¹ ופורמן (1964)³² דנו בנטייתם של ילדים לנקוט בדרך של הכחשה רבתי באשר לנושא המוות ותיארו מקרים בהם ילדים התגוננו בחריפות מפני הבעת רגשות שהיו קשורים למות הורה. גרנות (1985)³³ מציינת שעייבוד אבל אצל ילדים מתבצע לרוב בשלב מאוחר יותר כאשר הם כבר בוגרים בגילים ובשלים רגשית להכיל את השכול ולהתמודד עמו.

מתיאורה של תרצה הבוגרת עולה כי הילדה שהייתה התקשתה לתת ביטוי מלא לרגשותיה באשר למות אמה וניסתה ככל שיכלה להדחיק את עובדת המוות. בעוד שצעקתו של האב נשמעת היטב ערב מותה של האם: "ויצעק צעקה גדולה ומרה, לאה" (ח), הרי שקולה האבל של הילדה בת השתיים-עשרה נדחק ומשתתק. תרצה אינה מבטאת את כאבה על אובדן אמה ונראה שהיא נמנעת מלהתמודד עם השכול. חזרתה הבהולה והנמהרת לתפקוד חיצוני רגיל ושגרתי מצביעה על העובדה שהיא אינה מסוגלת ממש להתמודד עם האבל.

ניתן להניח ששקיעתו החריפה של מינץ באבל השפיעה גם היא על הדחיקת רגשותיה של הבת. מינץ שאיבד לא רק את רעייתו ואם בתו, אלא גם את אהובתו, התקשה להתמודד עם המוות כל שכן לא היה מסוגל להכיל את הרגשות של בתו. לכן לא מן הנמנע הוא כי תרצה, שנותרה יחידה עם אביה, נאלצה לכבוש את רגשותיה. ייתכן שהיא העדיפה לא לתת ביטוי לכאבה באשר למות אמה בכדי לא להוסיף על צער העמוק של אביה. כילדה שצעדה לקראת בגרותה היא נאלצה להציג חזות חזקה ומאופקת והכורח לשמור על מעין סטאטוס קוו ביחסיה עם האב גבה ממנה מחיר נפשי יקר, שכן האבל לא עבר תהליך של עיבוד ונותר יתום בנפשה. התגברות שאינה מלווה בעיבוד רגשי של האובדן ובהשלמה עמו, אין מאחוריה הפנמה אמיתית של משמעות המוות והתוצאה לרוב תהיה פתולוגית.³⁴

האבל הפתולוגי של תרצה יבוא לידי ביטוי בעתיד במהלך חייה, בניסיונה לחקות את אמה וללכת בדרכה. חיקוי האם הוא מעין מנגנון הגנה שמסייע לה בהדחיקת מות האם. תרצה מחליפה את כאב השכול בחיפוש אחר הזדהות עם חייה של האם. הרצון להידמות לאם הוא פתרון קל ונוח, תחליף להתמודדות האמתית עם האובדן והשכול.³⁵

הכתיבה בהווה מספקת בעבור תרצה את האפשרות לשוב אל מצב האבל הבלתי מעובד מן העבר (גם אם בדרך של שחזור דמיוני) ולנסות לעבד אותו מחדש באמצעות פירוק והרכבה של הסיפור מראשיתו ועד אחריתו בדרך של מעין אנליזה עצמית. פעולת "הסיפור" בכתיבה-תרפיה כמו פעולת "הדיבר" בפסיכותרפיה מאפשרת את העלתו של האבל המודחק והריפוי נעשה על ידי שחזורו מחדש ועיבוד החוויות הרגשיות הלא מודעות שהוא מכיל באמצעות הכתיבה. דרך הכתיבה תרצה נותנת ביטוי לילדה שהשתיקה את צעקתה, היא משחררת את הכאב החנוק מגרונה ומתמודדת עם חווית היתמות מפרספקטיבה בוגרת יותר. בכתיבתה היא חושפת את השלכות מותה של האם על אלה שנותרו בחיים: על אביה, על מזל, על מינטשי גוטליב ובעיקר על עצמה, ובכך משיבה לילדה הקטנה שהייתה את קולה.

ברגישות ובדקות אבחנה היא מתארת את ימיה האחרונים של האם, את רגע מותה ואת השכול ובכך נותנת ביטוי לאבלה. כתיבתה איננה אינפורמטיבית, אלא אמוטיבית, איננה 'מדווחת', אלא נותנת ביטוי עמוק לרגשות שפקדו אותה בעת האירועים, ובכך תרומתה התרפויטית.

ההתחברות המחודשת של תרצה אל הרגשות שהדחיקה מן העבר באה לידי ביטוי בשימוש הרב שהיא עושה בחמשת החושים בכתיבתה על אמה המתה: חוש השמיעה - "ובדברה כמו נפרשו כנפיים זכות ויובילוני אל היכל הברכה, מה אהבתי את קולה" (ה), חוש הראייה - "בכל עת היו בגדיה לבנים" (ה), "צללי גווה הבהיקו מתוך המראה ואור החיים האיר פניה... מה יפו פניה בשמלה ההיא" (ו), חוש הריח - "ריח סמי מרפא היה נודף בכל חדרינו" (ה), "גם ריח סמי הרפואה חלף עבר ומתק ריח חדש הרוה את כל ביתנו" (ז), חוש הטעם - "גמעה את כל הסמים בבת אחת. לא עיוותה פניה ולא אמרה דבר, כאילו ניטלה מרירותם" (ז) חוש המישוש - "ובשוכו [של האב] לעת ערב הביתה ישב על יד אמי. שמאלו תחת לראשו וימינו בימינה. יש אשר תשיח לידו פיה ותשקהו" (ה), "אבי בא... אמי נשקה לו ושפתיה הנוגות רחפו על פניו כצל" (ז), "מרת גוטליב לפפה את ימין אמי בכפה" (ז).

היכולת של תרצה להעלות על הכתב בתיאוריה את כל החושים גם יחד (המראות, הקולות, הטעמים, תחושות המגע ואף הריחות) מצביעה לא רק על יכולת הזיכרון הטובה שלה כפי שקילא המשרתת מעידה עליה: "נפלא זיכרוניך תרצה" (לח), אלא גם על הצורך החזק שהיה קיים בה לתת ביטוי 'מתוקן' לסיפור מותה של אמה באמצעות שחרור הרגשות המודחקים שנתרו בנפשה. הכתיבה מהווה מעין מנגנון בריא לעיבוד האבל, משום שהיא מציפה מחדש את האבל ומאפשרת לה לחוות את הרגשות בשנית ולעבד אותם ברמה גבוהה יותר של הבנה ומודעות.

הכתיבה כצורך למלא חסכים הוריים מן הילדות

מקריאת אפיזודת הפתיחה בנובלה נחשפת תמונה משפחתית קשה - בית משפחת מינץ עסוק ומרוכז כולו בלאה החולה בעוד שתרצה הילדה, הזקוקה לאמה יותר מכל, ננטשת וזנחת לנפשה. הבעל משקה את אשתו בתרופות מדי יום ביומו, רופאים רבים מגיעים אל הבית על מנת למצוא מזור לחולה, קילא המשרתת עסוקה בעבודות הבית ובטיפול של לאה, ומינטשי גוטליב באה לבקר את רעותה משכבר הימים. ללא תומך, ללא השגחה וללא טיפול - תרצה נשכחת מלב, איש אינו מבחין במצוקה הנפשית בה נתונה הילדה. לאה המדוכאת לא מזמינה את בתה היחידה אל חדרה, לא נפרדת ממנה, לא מנחמת אותה ולא מגלה כלפיה חמלה או אמפתיה.

גם ניסיונותיה החוזרים ונשנים של הבת לזכות בתשומת הלב של אמה נכשלים: "פעמים הרבה פתחתי את הדלת למען תשאל מי בא" (ה), "גם כי דיברתי אליה לא ענתה" (ו).

לאה אינה מתפקדת כאם לבתה, היא שבויה בחלומה, בהזיית אהבתה הבלתי ממומשת לעקביה-מזל. פניה אל החלון, אל האהוב שלא יבוא וגבה מופנה אל הבית כהתרסה נגד משפחה - המשפחה בה חשה זרה. אמירתה של תרצה האישה הבוגרת: "ובראותי את אמי קוראת אמרתי אל לבי כי לא תזנח לעולם את הכתבים" (ו-ז) מקפלת בתוכה את הביקורת של הילדה כלפי האם, שלא זנחה את הכתבים הדוממים, אך נטשה את הבת החיה. סביר להניח שהתעלמותה של לאה מבתה נובעת מעצם העובדה שהייתה ההתגלמות המוחשית לטעות ולכישלון בחייה ("פרי הבאזשים" של נישואיה למינץ).

גם מינץ אינו מצליח לתפקד כאב בעבור בתו. הוא אינו מקדיש זמן לבתו וזונח אותה לא רק בעת מחלתה של אשתו, אלא גם לאחר מותה. הוא שוקע כל כולו באבל ושוכח את הילדה הקטנה כפי שתרצה הבוגרת מסכמת בצער: "ימי אבל אמי עברו ושנת האבלות כמעט חלפה... ואני אמרתי ביגוני שכוח שכחני אבי, נשכחתי כי חיה אני" (ח). גם לאחר שנת האבל ממשיכה לשרור בבית אווירת מוות ושתיקה: "דומם ישבנו אל האוכל ואין דובר דְבַר" (יא). האב מרבה לבקר את אשתו המתה בבית-הקברות, זונח את צרכי הילדה ומתוך חוסר התמודדות מוסר אותה להשגחתה של מינטשי גוטליב.³⁶ רגשות האשמה של מינץ באשר להזנחת תרצה יתעוררו מחדש ויצופו כאשר לימים יביע בגלוי את כעסו על אחותו, שלא הגיעה לטפל בבתו לאחר מות רעייתו, כפי שמספרת תרצה: "אחרי ימים רבים

קבלנו מתנות מדודתי... אבי ראה ויאמר מתנות שלחה, ואולם במות אמך לא באה הנה ולא השגיחה עליך. עתה ידעתי על מה התאונן אבי על דודתי" (מב). מינץ מזלזל במתנות ששלחה אחותו, ואינו מוצא בהם כל פיצוי בעבור התקופה הקשה שחוותה בתו בהיעדר אמה.

במחקרה "תקינות ופתולוגיה בילדות - הערכות על ההתפתחות" טענה פרויד (1965)³⁷ כי במצבים בהם ההורים מפסיקים לתפקד כהורים מכל סיבה שהיא, הילדים יסבלו מחסכים רגשיים ויטו להתבגר טרם זמנם. בשלבים מאוחרים יותר של התפתחותם ילדים כאלה עשויים אף לפתח הפרעות נירוטיות שונות [כגון: דיכאון, הפרעות אכילה ושינה, בדידות והתבודדות, דחייה חברתית ובעיות בזהות המינית] ותופעות פסיכוסומטיות של מתח וחרדה, כאבי ראש ובטן, גירויים בעור וכדומה.

מקריאת הסיפור ניכר כי הזנחת הצרכים של תרצה בילדותה, כשהיא נתונה במתח ובחרדה בשל מחלתה הממושכת של אמה, משפיעה על מצבה הנפשי בחייה הבוגרים. בבגרותה תרצה נוטה למצבי רוח משתנים (טז, כט) ולדיכאון (מט, נג) מעדיפה להתבודד (כח), נתקפת בחרדות (יב,לט) ונוטה לחלות (יב-יג, מו-מז, נ). ניתן להניח ששורשיהן של התופעות הנפשיות הללו, הפוקדות את הגיבורה בחייה ההווה, נטועים בעבר על רקע החסכים ההוריים מן הילדות. באמצעות הכתיבה תרצה תובעת לעצמה את זכות צרכיה הבלתי מסופקים כילדה ואת הזכות לבטא את הצער והמצוקה של החיים בצל המוות. הכתיבה מעניקה לה שחרור ופורקן רגשי. הכתיבה שנותנת ביטוי לתחושת העוול שנחוותה בילדות ולחסכים ההוריים באה גם ממקום אחר - ממקום של ידיעת העבר של האם והאב ולאחר גילוי הסוד המשפחתי (אהבתה של האם לעקביה-מזל). עובדה זו עוזרת לתרצה האישה בהתמודדות עם תחושות האשמה והכעס שהיו בה כילדה כלפי אמה ואביה על שלא תיפקדו כהורים בילדותה. כתיבתה הבוגרת של תרצה האישה חושפת את יחסה האמביוולנטי כלפי הוריה: מחד, היא באה בחשבון עם אמה ומבקרת אותה על הזנחתה את הילדה הקטנה שהייתה, ומאידך מגלה כלפיה אהבה וחמלה על שחייה לא מומשו כרצונה והיו בבחינת החמצה ["מעט ורעים היו ימי שני חייה" (ה) לעומת "כאישה צדקנית מתה" (ח)]. מחד, היא כועסת על אביה, שהסכים להינשא לאמה למרות שידע כי היא אוהבת את מזל, ומאידך היא גם מרחמת עליו ומבינה ללבו ["יש אשר ריחמתי על אבי ויש אשר כעסתי עליו בלבבי" (טז)], שכן באופן טבעי אהב את אמה והיה מוכן לעשות הכול למענה.

היחס האמביוולנטי, שעולה מהכתיבה של תרצה, משקף את התהליך הנפשי שעברה מנערה לאישה, את יכולתה לבחון את המציאות לא בראייה דיכוטומית של 'שחור' ו-'לבן' האופיינית לילדה, אלא בראייה בוגרת שבוחנת את מורכבותה של המציאות על שלל גווניה. התפיסות המאוחרת עם החסכים מן הילדות באה ממקום של חמלה, הבנה והשלמה ביחס להוריה ומתבצעת באמצעות הכתיבה.

הכתיבה כדרך להתמודדות עם אמת טראומטית

לקראת סיום שנת האבל הראשונה על מות לאה נחשפת תרצה אל סוד אהבתה של אמה לעקביה-מזל. בשלב הראשון נחשף הסוד על ידי מינטשי גוטליב, שמציינת בפניה (ספק דרך מקרה, ספק מתוך כוונת זדון) את עובדת אהבתו של מזל לאמה: "ובימים ההם סיפרה לי מינטשי כי אהוב אהב מזל את אמי עליה השלום וגם אמי אהבה אותו ולא נתנה אביה לו כי הוכיח את בתו לאבי לאישה" (טז). בשלב השני מקבלת האמת שנחשפה בסוד את ביסוסה באמצעות ספר הזכרונות, שמוסרת מינטשי לידי תרצה: "ובבוקר קראתי ככל הכתוב בספר הזה" (יז).

אין ספק שקריאת היומן החריפה את האמת המרה, שתרצה ניסתה להדחיק: "ואשר לא קיוויתי הוגד לי" (טז). גילוי האמת מזעזע את עולמה הנפשי של תרצה, מפני שהיא מבינה שהוריה חיו בשקר, שאמה לא אהבה את אביה וייתכן שגם היא עצמה הייתה ילדה מיותרת ולא רצויה. מה שהיה בגדר סמוי הופך לגלוי ומשפיע על תרצה הילדה באופן טראומטי.

הטראומה באה לידי ביטוי בנדודי שינה חוזרים ונשנים, במחשבות טורדניות, בחוסר מעש ואיבוד עניין, בשנאה עצמית ובתחושת עצב גדולה: "על משכבי בלילות שאלתי בלבי, לו נישאה אמי למזל כי עתה מה היה? ומה הייתי אני? ידעתי כי מחשבות שווא הן, ובכל זאת לא עזבתי אותן" (שם), "ואשכב שוממה כל היום... כתועבה הייתי לנפשי... והמוות לא הפחידני עוד... לא שלוותי ולא שקטתי ולא נחתי" (שם).

וויגרין (1994)³⁸ טענה שחוויה טראומטית יכולה להרוס משמעויות. אצל אנשים שחוו טראומה מתחוללות הפרה זמנית של היכולת לראות משמעות במאורעות או קריסה של עצם ההנחות היוצרות משמעויות. האפקט הטראומטי של החוויה נובע מכך שאין הנפגע מסוגל לארגן אותה באמצעות שרשראות של משמעות, שרק להן הכוח לתת למאורע צורה סיפורית. בראייה זו הזיכרון הטראומטי אינו מהווה כלל סיפור, אלא הוא אוסף של שברים, של הבזקים שאין קשר ביניהם, והסיבה לכך שהוא כה מעיק על הנפש היא בעצם היותו נטול צורה.

תרצה הילדה אינה מתעמתת עם אביה באשר לאמת המרה שהתגלתה לה, היא שותקת ובכך מסייעת בהדחקה ובהכחשתה של האמת. ייתכן שהכתיבה של תרצה האישה הבוגרת באה מתוך הצורך להתמודד עם האמת הטראומטית המודחקת של הילדה. עצם היכולת של תרצה להעתיק את יומן הזכרונות של מזל ולשבץ אותו בסיפור האוטוביוגרפי מאפשרת לה להתעמת עם הגילוי הטראומטי המודחק מן הילדות. לאור דבריה של וויגרין (שם) ניתן אולי אפילו לטעון שהכתיבה מארגנת את החוויה הטראומטית והכאוטית והופכת אותה לליניארית וקומוניקטיבית, ובכך משיבה לתרצה את תחושת הרציפות והמשמעות של סיפור חייה.

הכתיבה ככלי להתמודד עם הדיכאון בחיי ההווה

לקראת סיום הנובלה נראה שהדיכאון הולך ומשתלט על חייה של תרצה בהדרגה עד שהיא מבקשת את נפשה למות. הדיכאון כפי שמתארת אותו תרצה בא לידי ביטוי בעייפות ובחוסר אנרגיה: "כאבן הייתי ללא תנועה" (גב), בקושי לבצע פעולות יומיומיות פשוטות במסגרת עבודות הבית: "נפשי אחלה לקוץ בבישול. ואמרח חמאה על הלחם ואתן לאישי לילה. ואם לא בשלה המשרתת ארוחת הצהריים לא אכלנו. כי גם עשות סעודה קלה כבדה עלי מאוד" (שם) ובמצב רוח מדוכדך מאוד, שמלווה בתחושת אשמה, ביקורת ושנאה עצמית, הנובעים מההכרה בטעות נישואיה למזל: "ואני לא ידעתי שלו, איד אישי הממני. אכן להיות רווק נולד, ולמה שדדתי מנוחתו. ואבקש את נפשי למות, כי מוקש הייתי לעקביה" (נג).

לדיכאון הפוקד את תרצה בחיי ההווה יש גם שורשים מוקדמים ועמוקים הנעוצים עוד בעברה המשפחתי. זהו דיכאון 'גנטי' - העובר כתורשה וכהלך נפש בשרשרת המשפחתית (העברה בין-דורית). סבה של תרצה, אבי אמה, היה אדם שסבל מדיכאון תכופות בשל מות בנו ממחלת הלב בצבא "אך מדי זכרי את ייסורי בני אבחר מוות מחיים" (יט). ככל הנראה דיכאון האב חלחל ו'עבר' גם אל הבת - לאה, שהייתה דומה במראה החיצוני לאחיה וכמוהו גם היא מתה בדמי ימיה ממחלת הלב. דיכאונה של לאה בימיה האחרונים 'עובר' גם הוא אל תרצה הבת 'בתורשה' ומחריף בנפשה בעיקר לאחר קריאת יומן הזכרונות של מזל, החושף את הסיבה האמתית למחלתה של האם ומותה. כמו אמה תרצה המדוכאת אף היא מייחלת למותה לקראת סיום הסיפור ובדומה לאמה עלולה 'להעביר' את דיכאונה אל הילד שעתיד להיוולד לה "ואתפלל לילה ויום כי ייתן לי אלוהים בת ודאגה לכל מחסוריו [של עקביה-מזל] אחרי מותי" (נג).

מתוך הדיכאון העמוק ומשאלת המוות - תרצה מגיעה להחלטה לכתוב. הכתיבה היא מעין תחבולה על מנת להישאר בחיים ולשרוד, היא כלי כדי להיאבק בדיכאון ולהתמודד עמו, אמצעי של סובלימציה. אמירתה של תרצה לפיה תוסיף ותמשיך לכתוב עד אשר תמצא מרגוע בכתיבה מעידה לא רק על הפיכת הכתיבה לעיסוק ולייעוד מרכזי

בחייה, אלא גם על הכרתה בכתיבה כאמצעי תרפויטי מובהק שעשוי לסייע לבריאותה הנפשית. תרצה מבינה שכל עוד תוסיף לכתוב היא תרחק מלאבד את עצמה לדעת ותשמור על יציבות נפשית, כל עוד תוסיף לכתוב - היא עדיין נלחמת ומתמודדת עם קשיי המציאות, עדיין חותרת לשנות ולתקן, וניצוץ התקווה והאופטימיות עדיין חיים ומתקיימים בה.

הכתיבה כתהליך של חיפוש אחר זהות

מישלר (1992)³⁹ פיתח מודל לניתוח סיפור חיים המבוסס על ההנחה הרואה בסיפור ביטוי ואמצעי להבניית זהות. לדבריו, סיפור החיים משקף את האינטרפרטציה הפנימית העמוקה של הבנת האדם את עברו, את חוויית ההווה שלו ואת העתיד הצפוי. בצד הטענה הקובעת כי לא ניתן לספר את החיים במלואם, וכי לכל סיפור גרסאות שונות, טוען מישלר, שניתן לזהות את אופן הבניית הזהות של האדם שוב ושוב במהלך חייו, ולעקוב אחר יצירת קוהרנטיות ורציפות דרך שינויים במניעים ובנסיבות חייו. כאשר המספר מסביר מדוע וכיצד הוא שינה את מסלול חייו בנקודות מסוימות, בתחומים שונים, הוא למעשה מציג באופן קוהרנטי כיצד הזהות שלו כיום ("העצמי") נובעת מההיסטוריה האישית שלו.

בתהליך הכתיבה משחזרת תרצה הבוגרת שני חלומות שחלמה בשלהי ילדותה: החלום הראשון מתאר את נישואיה לנשיא ראש שבט אינדיאני שעיר (לא) והחלום השני מתאר את מפגשה עם זקנה אחת העומדת על אם הדרך (מו).

עצם העובדה שתרצה הבוגרת זוכרת היטב את החלומות משלהי ילדותה מצביעה על היותם יוצאי-דופן ומשמעותיים בעיניה, ומסמנת את חשיבותם העמוקה להבנת עולמה הנפשי בתהליך המעבר שבין היותה ילדה לבין הפיכתה לאישה בוגרת. רק בהתבגרותה לאחר שמתפתחת בה יכולת חשיבה מופשטת שמעבר לקונקרטי, שבה תרצה אל חלומותיה המשמעותיים, אלה הנזכרים, מאחר והיא מאמינה שיש בידם לסייע לה בעבודה הנפשית המתרחשת בתהליך כתיבתה. יש בכוחו של העיסוק בחלומות ובפשרם להביא לתובנות באשר ל"עצמי" האמתי שלה. אם ננסח זאת לאור דבריו של מישלר (שם) ניתן לומר כי כתיבת החלומות ואופן הצגתם על ידי תרצה פותחים בפניה את האפשרות להבין עד כמה זהותה בהווה נובעת מההיסטוריה שלה או מהחלטות שקיבלה בעבר.

אם נשוב אל החלומות נמצא ששני החלומות מביעים באופן סמלי וסמוי את רצונה של תרצה הילדה בעצמאות ובהתנתקות מן התלות באב ובאם. ראש השבט האינדיאני, סמל החברה הפטריארכאלית, "הנשיא" - יכול לסמל את ארכיטיפ "האב", בעוד שהזקנה המינקה עשויה לסמל את ארכיטיפ "האם". בשני החלומות נראה שה"אני" הילדי של תרצה הולך ומתפתח אל עבר ה"עצמי" הבוגר האינדיבידואלי. תרצה הילדה כבר אינה מקבלת את הדברים כמו שהם, אלא בוחנת ובודקת, מסתייגת ומתנגדת לרצונות האב והאם, אמנם באופן פסיבי, אך משמעותי, שכן זוהי ראשית דרכה אל עבר האינדיבידואציה:

בחלום הראשון - תרצה מביעה תמיהה באשר לשערור השופע של בעלה האינדיאני הזר והמוזר, ששידך לה אביה "ומאין לקח אישי את כל השערות האלה" (לא), ונסלדת ממראה גופה המבחיל "וכל בשרי כתובת קעקע, פיות פיות בנשיקתם" (שם). התמיהה והסלידה הם ביטוי לביקורת הפסיבית שחשה תרצה כלפי החברה המסורתית בשבוס (המסומלת באמצעות התרבות האינדיאנית), המבקשת לכפות על נשותיה נישואין מבלי להתחשב ברצונן ועל ידי כך לקעקע את חייהן.

החלום הראשון מאותת לתרצה, המקועקעת בניגוד לרצונה בחלומה, שעליה להיפרד מדמות האב אם ברצונה להגיע אל ה"עצמי" שלה בחיים הריאליים. כלומר, היא תוכל לממש את זהותה העצמית רק אם תמרוד באביה, תתנגד לניסיון השידוך של גוטסקינד, השדכן שהשיא את אמה לאביה, ותינשא מתוך הבחירה שלה. החרדה של

תרצה שמא תינשא כמו אמה בניגוד לרצונה ומתוך בחירה של אביה עולה מבין השיטין בחלום הראשון, שנחלם לאחר קריאת יומנו של מזל.

בחלום השני - על אף שתרצה הולכת לאיבוד ב'דרך' שעות רבות, היא מתעלמת מרצונה של הזקנה להראות לה את ה'דרך' ומבקשת למצוא את דרכה שלה בכוחות עצמה. כמו כן הזקנה היא זו שפונה אליה ומודה שכמעט ולא הכירה אותה. האמירה של הזקנה "כמעט לא הכרתיך" (מו) מעידה על השינוי שהחל להתרחש בהתפתחות אישיותה של תרצה הילדה אל עבר עצמאותה עד שאפילו הזקנה אינה מזהה אותה. תרצה מבקשת להשמיע את קולה, לדבר (לתת ביטוי ל"עצמי" הצומח בה), אך היא מושתקת ומדוכאת על ידי הזקנה, שאינה מאפשרת לה לומר דבר, כלומר אינה מאפשרת לה להתקדם אל עבר התפתחותה העצמית. התעקשותה של הזקנה שתרצה היא היא בת לאה ובת לאה בלבד באה לידי ביטוי בדבריה: "לא בת לאה את? הלא בת לאה את... ותוסף הזקנה ותאמר הלא אמרתי כי בת לאה את" (שם).

החזרה המשולשת והכפייתית על האמירה "בת לאה את" עשויה להצביע על התנגדותה של תרצה לשייך עצמה רק כ"בת לאה" ולסמן את רצונה להיות היא עצמה (תרצה) - אישיות עצמאית שאינה תלויה עוד באמה.

הזקנה בחלום מסמלת את ארכיטיפ "האם" שלה שני פנים: מחד, היא האם 'הטובה' בעלת השדיים המניקה והמ־עניקה, האוהבת והדואגת שמבקשת להראות לתרצה את ה'דרך' הבטוחה והנכונה. מאידך, היא גם האם 'הרעה' המכשפה, השלילית והעוינת שמנסה לבלום את רצונה של הילדה להשתחרר מהאם 'הטובה' ולהכשיל את התפתחותה אל עבר זהותה העצמית.

הסכמתה הכנועה של תרצה הילדה עם דברי הזקנה "נענעתי לה בראש כי בת לאה אני" (שם) משקפת את חרדתה בשאיפה לאינדיבידואציה. כלומר, מחד היא רוצה להשתחרר מאחיזתה הבולענית של האם, ומאידך היא מפחדת ללכת לאיבוד בדרך החדשה והלא ידועה לה כשם שהטלה היונק חרד לעזוב את שדה המרעה הבטוח של אמו.

בעוד שהמסר של החלום הראשון, שהעלה אל המודע את הצורך להשתחרר מכבלי האב, חלחל לתודעתה של תרצה והשפיע עליה בהתנגדותה האקטיבית למעשה השידוכין של אביה וגוטסקינד ללנדא, הרי שהמסר הטמון בחלום השני, שהתייחס לצורך שלה בניתוק מהזדהותה עם האם, אינו זוכה למימוש בחייה הערים ונותר בגדר הערה המעידה על התנערותה מהתמודדות עמו: "נפלאים דרכי החלום ונתיבותיו מי ידע" (שם). תרצה הילדה אינה מצליחה להבין את המסר הטמון בחלום השני, שכן בסופו של דבר היא אינה משתחררת מדמותה של האם הבולענית, כפי שהיא מתקיימת בלא-מודע אשר בעולמה הנפשי, ונישאת למזל כהמשך לשחזור חיי אמה.⁴⁰

השיבה אל חלומות הילדות באמצעות הכתיבה מספקת בעבור תרצה הבוגרת 'הזדמנות שנייה' לבחון את משמעות החלומות ואת מידת הרלוונטיות שלהם לחייה בהווה.

פרלס (1978)⁴¹ טען שבתהליך התרפויטי ישנה חשיבות רבה ל'החייאתו' של החלום ולא רק לניתוחו ולפרשנותו. 'החייאת' החלום מתאפשרת בעזרת רישומו של החלום כאילו נחוה בהווה מחדש וכן באמצעות עימות מחדש של החולם עם פרטים, דמויות וחלקים המצויים בו, שהם השלכה שלו עצמו. 'החייאת' החלום יכולה להרחיב את המודעות העצמית של החולם ולהעלות מתוך נפשו צרכים מודחקים ובלתי ממומשים.

בעזרת כתיבתה תרצה מתארת את חלומותיה כאילו נחו על ידה מחדש בהווה, ובכך היא מצליחה להפיח רוח חיים בחלומות ולהחיות אותם מחדש. הכתיבה על החלומות מן העבר מעמתת אותה עם החלקים המנוגדים שבנפשה (הרצון להמשיך ולהיות הילדה הקטנה של אביה ואמה לעומת הצורך בעצמאות) ומעלה צרכים מודחקים

באישיותה, שלא הכירה בהם בילדותה ובכך מעניקה לה הזדמנות לממש אותם הלכה למעשה בחייה הבוגרים. הכתיבה מבקשת לתרגם את המסר הטמון בחלומות לידי פעולות קונקרטיים מתקנות במציאות החיים הערה, ובכך היא מעמיקה את האנליזה שמבצעת תרצה על עצמה.

ה

לסיכום, ניתן לומר שהחוויה המרכזית החשובה בנובלה "בדמי ימיה" היא מעשה הכתיבה של תרצה והמשמעויות התרפויטיות האפשריות הנובעות ממנה. תרצה מגיעה למעשה הכתיבה מתוך תחושה של התפכחות מרה ממהלך חייה. היא מבינה שסיפור חייה איננו הסיפור שלה, אלא הוכתב לה על ידי אחרים, שהיא משחקת תפקיד שהוטל עליה מבחוץ ושחייה הם סדרת פעולות שביצעה מתוך ציות עיוור לצווים סמויים ובלתי מודעים לה. מתוך מודעות זו של חייה בהווה, היא שבה אל העבר ומבקשת לכתוב את סיפור חייה המתוקן.

עומר ואלון (1997)⁴² טענו שסיפור טיפולי בעל משמעות מאפשר למטופל לומר שלושה דברים: (1) זהו סיפור שלי. (2) אני הוא גיבור הסיפור. (3) בסיפור זה יש עתיד.

במעשה הכתיבה תרצה הופכת למחברת של סיפור חייה ולגיבורתו, היא חוזרת ונוטלת לעצמה מעמד זה שאבד לה, ומבטאת בכך את הכרת עצמיותה והיותה אדון לחייה. דיוקן הפנים בסיפור הוא דיוקנה, במאורעות טבוע חותמה. היא שבה אל הסיפור המכונן של חייה (מות אמה), אבל כבר לא כקורבנו ולא כמי שנשלטת על ידי דחפים עיוורים ובלתי מודעים, אלא כמי שמשירה מבטה אל סיפורה המייסר והשבור וכותבת אותו מתוך רצון לעבדו ולתקנו על מנת לעבור לשלב הבא של חייה.

הניסיון של תרצה הבוגרת לאחות את "הקטיעה הביוגרפית" שנוצרה עם מות אמה בילדותה, בא על רקע הפיכתה לאם בעצמה. לעובדה זו יש חשיבות רבה מפני שניתן להניח שהרגשות שהיא חשה בילדותה חזרו לפקוד אותה בעת הריונה כאשר חסרונה של האם המתה הורגש. ייתכן כי בזמן רגיש שכזה הגעגועים לאם המתה התגברו והתעצמו. תרצה חשה שהדרך האפשרית לקבל את הקשר של אם-ילד שהיה חסר לה בחייה, היא להיות בצד האחר שלו, כלומר להפוך לאם בעצמה. אמנם, ברור שלא תוכל לעולם לקבל את אהבת אמה האבודה, שכן לאה איננה עוד בין החיים, אבל כאשר היא תביע את רגשותיה האמהיים כלפי ילדה, היא אולי תוכל להשיב לעצמה חלק ממה שאבד לה דרך הקשר עם הילד שעתיד להיוולד לה.⁴³

אחת מהתפיסות הידועות בפסיכואנליזה טוענת כי על מנת שאדם יעבור בשלמות ובהצלחה את שלבי חייו, עליו לשוב ולחיות את החוויות הישנות שבכל שלב ושלב ולעבד אותן מחדש לקראת המעבר לשלב הגבוה יותר בהתפתחותו. אם האדם עיבד את חוויות העבר בהצלחה ויצר ביניהן אינטגרציה הולמת, אזי אישיותו תתפתח והוא יוכל לעבור לשלב הבא בתהליך צמיחתו.

בכתיבת סיפורה האוטוביוגרפי תרצה בחנה את בעיות ילדותה, חיה אותן מחדש והתמודדה עמן מתוך רצון לעבור לשלב הבא בהתפתחותה - הפיכתה לאם. תוך כדי בדיקה מחודשת של המהלכים המרכזיים בחייה באמצעות הכתיבה, היא משנה את עמדותיה כלפי אירועי העבר, וכך משתנה יחסה כלפי הוריה ואף יחסה כלפי עצמה. היכולת להודות בטעות הבחירה בעקביה-מזל כבעל ["אכן להיות רווק נולד, ולמה שדדתי מנוחתו" (נג)] והיכולת להתייחס אל האם והאב באמביוולנטיות, מעידים על ראייה מפוכחת ובוגרת יותר של החיים ההולכת ומתגבשת תוך כדי מעשה הכתיבה.

מתוך ההכרה בכישלון הפנטזיה שלה, ההבנה שעקביה-מזל, אהוב אמה, לא יוכל למלא בעבורה את חסכי הילדות ולהעלים ממנה את כאב האם המתה, ומתוך החשש החבוי בדבריה שמא תחזור על חיי אמה ביחסה אל הוולד שעתיד להיוולד לה - תרצה מתקרבת אל השגת זהותה העצמית מבלי שהיא עצמה תהיה ממש מודעת לכך עדיין. יוצא אפוא שתהליך המעבר מה"אני" -לאה (האם) ל"עצמי" - תרצה (הבת והאם) מתממש במרחב הכתיבה.

סיפורה של תרצה הוא דוגמה מאלפת לתפקיד החשוב שעשויה הכתיבה האוטוביוגרפית למלא בחייו של אדם. דרך כתיבתה האוטוביוגרפית חשפה תרצה את מסעה הנפשי אל עבר מילוי צרכיה, אל תיקון חוויות ילדותה ואל קידום התפתחותה העצמית האינדיבידואלית כאישה וכאם. בחירתה בכתיבה כייעוד וכדרך חיים בסיום הסיפור ["ואשב בדד ואכתוב את זיכרונתיי" (נד)], מעידה על התקווה והאופטימיות הקיימים באשר לעתידה למרות הכל. השימוש שהיא עושה במונח "זכרונות" (נד) אינו קשור לתחושת סוף החיים, אלא ההיפך הוא הנכון - הוא מגלם נקודת ציון מסכמת לגבי פרק שתם ונשלם בחייה הצופה אל השלב הבא, אל עתיד אופטימי יותר.

ואולי ניתן לומר כי כשם שקריאת ספר הזכרונות של מזל הביאה את תרצה לפעולה, הרי ייתכן שכך גם קריאתה את ספר הזכרונות שלה עצמה תביא אותה לשנות את חייה. בעוד שקריאת הספר הראשון הפעילה אותה באופן בלתי מודע והרסני בניסיונה לחקות את אמה ולהשלים את דרכה, הרי שקריאת הספר השני (הספר שלה עצמה) ברמה הבוגרת והמודעת יותר תיצור עבורה הזדמנות לתקן את חייה ולצאת לדרך חדשה. לכן ייתכן שזו הסיבה בגללה היא בוחרת לחתום את סיפורה ב"כלו זכרונות תרצה" כאלטרנטיבה מתקנת ל"כלו זכרונות עקביה".